

Hitler: nationaal of

Adolf Hitler zou al lang geen raadsel meer moeten zijn. Honderdduizenden pagina's zijn er inmiddels over hem verschenen. Toch wordt de periode van het nationaal-socialisme en Hitlers schrikbewind in Duitsland en Europa nog vaak in termen als 'raadsel', 'mysterie' gevat. Adjectieven als 'duister' en 'gruwelijk' versluieren de discussie nog eens extra. In Duitsland en in Nederland maakte de presentatie van Ian Kershaws biografie, het eerste deel *Hitler 1889-1936. Hubris* in 1998 en het tweede *Hitler 1936-1945. Nemesis* in 2001, over Hitler opnieuw de tongen los.¹

- door Katharina Kunter en
Beatrice Jansen-de Graaf -

stond volgens Kershaw niet aan het eind van een Duitse 'Sonderweg', zoals een recensent in *Die Zeit* opgelucht vaststelt.² Stapje voor stapje laat de Britse historicus zien hoe Hitler zijn macht wist te veroveren. Daarvoor hanteert hij het begrip charismatische leider. Maar in tegenstelling tot eerdere biografen, kijkt Kershaw nauwelijks naar Hitlers persoonlijke eigenschappen. Hij zoekt de sleutel bij de volgelingen van die leider, dus bij de andere kant van het charismatische leiderschap. Kershaw schrijft niet zozeer de geschiedenis van een persoonlijkheid, maar onderzoekt de aard van Hitlers macht. Hij schrijft niet 'het verhaal van een gestoorde persoonlijkheid, maar van een getraumatiseerde samenleving.'³ De Duitse conservatieve elites, de arbeiders en de burgerij waren klankbord én voedingsbodem voor Hitlers ressentimenten en aspiraties. De weg naar Hitlers alleenheerschappij was dan ook geen weloverwogen masterplan. Steeds opnieuw moesten niet alleen Hitler, maar ook andere Duitse politici en organisaties keuzes maken. Hitler was de aanstichter van de nationaal-socialistische binnen- en buitenlandse machtsuitbreiding, maar zijn ondergeschikten speelden daarin ook een rol. Voor deze rol heeft Kershaw de term 'dem Führer entgegenarbeiten' in de archieven gevonden. Men handelde zo goed

Het begrip 'raadsel' duikt aan beide zijden van de grens weer veelvuldig op; de invulling of omschrijving van dat raadsel heeft vanzelfsprekend heel eigen nationale accenten. De receptie van Kershaws studie over Hitler nemen wij als uitgangspunt om het verschil in discussie in Nederland en Duitsland over het nationaal-socialistische verleden en zijn nalatenschap te analyseren. Hoe kijken de Nederlanders tegen Hitler aan en wat beweegt de Duitse intelligentsia en media bij het bespreken van het recente Hitleronderzoek. Wordt Hitler als typisch Duitse catastrofe gezien, of ook als fenomeen van een algemene Europese crisis? Wij baseren ons daarbij op ettelijke recensies en artikelen over Kershaws boek uit Nederlandse en Duitse kranten en tijdschriften.

Receptie in Duitsland

Als een regelrechte stervoetballer werd Ian Kershaw na het verschijnen van de delen van zijn Hitler-biografie in Duitsland onthaald. De Duitsers laten zich blijkbaar nog het allerliefst hun geschiedenis door een echte Britse professor verklaren. Na het succes van de Oxfordse historicus Timothy Garton Ash, lijkt dit keer Kershaw de harten van de Duitse media met zijn fijngevoelige en subtiele optreden gestolen te hebben. Zalen vol trok hij tijdens de presentatietournee van zijn boek. Vóór hem had Daniel Jonah Goldhagen de Duitse maatschappij opgeschud met zijn these dat er een directe antisemitische lijn van Luther naar Hitler loopt en dat die lijn zich in het gehele Duitse volk gemanifesteerd heeft. De Duitse publieke opinie scheen gebiologeerd door deze overzeese charlatan en scheen bij vlagen zelfs van diens kastijding te genieten. Kershaw doorstaat de vergelijking met Goldhagen glansrijk. Hij trapt niet in de val van onwetenschappelijke generaliseringsen. Hitler

universeel raadsel?

mogelijk in de 'geest van de Führer'; in plaats van consultaties vooraf stonden goedkeuringen achteraf. Met deze centrale these verbindt Kershaw de academische kampen van enerzijds de intentionalist, die Hitler als de centrale spil en als de sterke dictator zien, en anderzijds de structuralisten die Hitler als een marionet van maatschappelijke krachten beschouwen.

Synthese

Kershaw presenteert nauwelijks nieuw materiaal, zijn kracht is de bovengenoemde synthese van voorgaand onderzoek. Waar komt dan die enorme hype vandaan? Zijn prettige stijl van schrijven waarmee hij alle Duitse wetenschappelijke werken ver achter zich laat is een voor de hand liggende verklaring. Maar een betere structurele verklaring lijkt het algemene hoge historische besef in de Duitse media en de aanhoudende belangstelling voor het nationaal-socialisme te zijn. Zoals Günter Grass, de bekende Duitse auteur eens zei, iedere generatie moet op zijn manier met dit verleden afrekenen. 'Es hört nicht auf, nie hört das auf', zo eindigt zijn laatste roman waarin de verwerking van het bruine verleden centraal staat, 'Im Krebsgang'⁴. Die aanhoudende fascinatie blijkt bijvoorbeeld ook

uit de wekenlange serie in 2001 over 'den langen Schatten des Dritten Reichs' in het toonaangevende weekblad *Der Spiegel*.

Het debat over het nationaal-socialisme, over de rol van Hitler en over diens belangrijkste nalatenschap, de Holocaust, heeft daarmee een maatschappelijke breedte bereikt, dat het voordien nog niet had. In tegenstelling tot de beruchte *Historikerstreit* van 1986 toen academici op het scherp van de snede met elkaar over de singulariteit van de Holocaust en de uniciteit en historisering van het nationaal-socialisme debatteerden, bereikt de Hitler-wave nu een veel groter publiek. Het is Kershaws verdienste dat hij het wetenschappelijk en publiek debat bijeen heeft gebracht.

Dagelijks leed

Het veld was in Duitsland al voorgeploegd door de toegenomen hoeveelheid egodocumenten en microgeschiedenissen over de periode 1933-1945. Gedurende de jaren negentig van de vorige eeuw verscheen een groot aantal publicaties op het gebied van de oral history en de 'Alltagsgeschichte'. Autobiografieën op hoog literair niveau zoals *Weiter Leben*⁵ van Ruth Klueger, *Die Andere*⁶ van Ursula Hegi, maar ook *Mein Leben*⁷ van de cultuurpauze van Duitsland Marcel Reich-Ranicki vlogen over de toonbank. Medelijden, empathie en afschuw over het alledaagse leven ten tijde van het nationaal-socialisme scoorden in romanvorm veel hoger dan de abstracte academische debatten van de afgelopen dertig jaar. Kershaws aanzet sloot hierbij aan. Zijn blik richtte zich niet alleen op Hitler of op algemene structuren, maar heel concreet op de 'Hitlergelovige' Duitse samenleving. Bovendien besteedde Kershaw ook veel meer aandacht aan het 'kleine' dagelijkse leed dat andersdenkenden, joden, maar ook gehandicapten, in het Derde Rijk ondervonden. Joachim Fest ging daar in zijn biografie uit 1973 bijvoorbeeld nauwelijks op in. Ook Sebastian Haffner concentreerde zich in zijn essay 'kanttekeningen bij Hitler' uit 1978 meer op de persoon en betekenis van de 'Fuehrer' dan op diens slachtoffers.

Blijkbaar is de tijd nu pas rijp – denk aan het geplande Holocaustmonument in Berlijn – om de slachtoffers van het nationaal-socialistisch regime en hun onderdrukking in het middelpunt te stellen. Dat sluit niet uit dat de fascinatie voor Hitler in de Duitse discussies nog steeds heel nationaal georiënteerd blijft. Het beste voorbeeld van die aandacht voor de 'duistere' kanten aan de Duitse samenleving blijkt wel uit het artikel in de *Frankfurter Allgemeine Zeitung* van 6 oktober 1998, waarin de vraag wordt gesteld of Hitler opnieuw als 'Erscheinungs- und Moeglichkeitsform der Politik' voor te stellen is.

Politiek

Daarmee zijn we bij het overduidelijk aanwezige politieke aspect in de Duitse Kershaw-receptie beland. Hitler wordt niet langer als afgesloten historisch fenomeen beschouwd, maar als *chiffre* voor een agressieve, expansionistische traditie in de Duitse geschiedenis die opnieuw de kop op zou kunnen steken. De breuklijn in deze voor Nederlanders enigszins absurd aandoende analyse, ligt hierbij in 1989. Zoals de auteur van het artikel in FAZ aantoont, was Duitsland

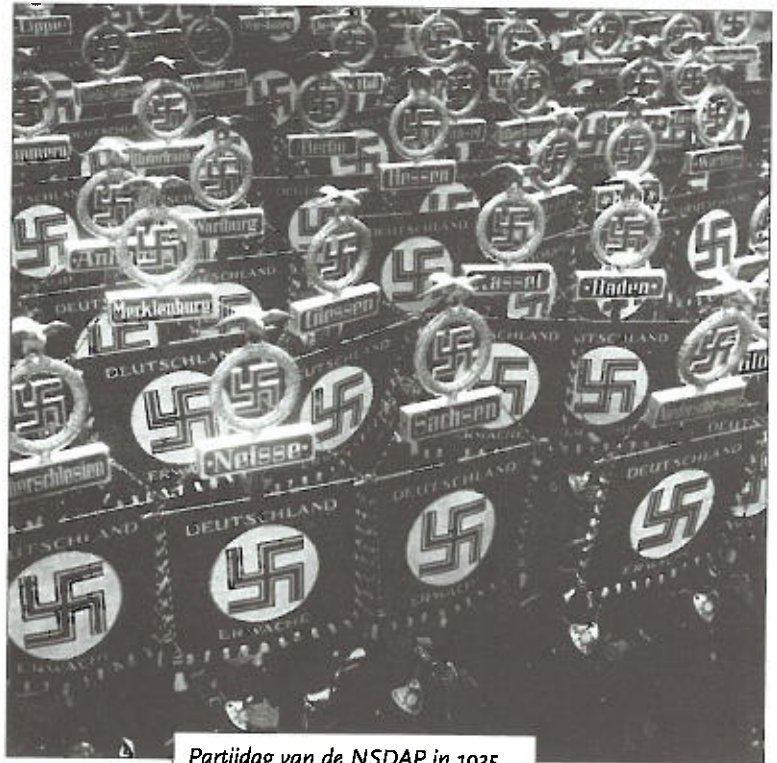
tot 1989 aan de keten van de geallieerden vastgelegd en leek de Duitse deling alle groothedswaanzinnige politieke ideeën voorgoed onmogelijk gemaakt te hebben. De Val van de Muur en de Duitse hereniging zetten alles op zijn kop. Ineens was Duitsland qua bevolkingsaantal, economie en daardoor ook politiek gezien het dominerende land in Europa. Tegen de achtergrond van deze context schijnt de geschiedenis van het nationaal-socialisme ook opnieuw gewaardeerd te worden. De rechts-extremistische aanslagen in de eerste helft van de jaren negentig en de opkomst van rechts-nationale partijen in deelstaatparlementen maakten voor veel Duitse politieke commentatoren de vraag naar de vergelijking met de jaren dertig van de twintigste eeuw noodzakelijk.

Dit aspect van het Hitler-debat, namelijk de actualisering van de voorwaarden van de opkomst van het nationaal-socialisme en de eventuele gevoeligheid van de massa voor een nieuwe leider en een positie voor Duitsland als grote mogendheid, beheerst het Duitse debat tot op heden. 'Het zal niet mogelijk zijn om politiek gezien uit de schaduw van Hitler te treden', zo eindigt Kershaw zelf ook zijn bijdrage in *Der Spiegel* over het 'Trauma der Deutschen'.⁸ Het succes van zijn boek verklaart hij mede door de groei van extreem-rechts in Duitsland. Zo kreeg hij van bondspresident Rau een uitnodiging om te discussiëren over de lessen die men uit de opkomst van Hitler voor de omgang met het moderne rechts-extremisme kon trekken. Toch is Kershaw zelf heel voorzichtig met het trekken van historische parallellen naar het huidige Duitsland. Hij onderstreept dat de omstandigheden nu volkomen verschillend zijn van die in de jaren dertig. Duitsland is nu een moderne democratie met grote welvaart. Als er een land enigszins overeenkomsten met de geradicaliseerde Duitse samenleving ten tijde van de Republiek van Weimar vertoont, is dat volgens hem Rusland.⁹ Maar liever trekt hij helemaal geen vergelijking. Is het ook niet een soort vorm van negatieve arrogantie om het raadsel van het verval van de Duitse samenleving toen koste wat het kost te willen oplossen en door te trekken naar het hedendaagse Duitsland? Wil men daarmee het Duitsland niet opnieuw als uniek – uniek in het kwaad dan weliswaar – beschouwen? Deze in steek schijnt weinig vruchtbaar te zijn, aangezien politieke (conservatieve) onheilspredicties de normalisering van de Duitse republiek vanaf 1990 slechts in de kiem kunnen smoren. En het raadsel dat Hitler blijft komt daarmee ook niet dichterbij een oplossing.

Kershaw-discussie in Nederland

'Het duistere fenomeen Adolf Hitler'¹⁰, zo kopte het *Nederlands Dagblad* boven een artikel over Kershaws biografie. Daarmee is een nadrukkelijk aspect in de Nederlandse receptie aangeduid. De fascinatie van de Nederlandse media heeft vooral betrekking op de persoon Hitler, op diens duistere kanten en op de aanwezigheid van het gepersonifieerde 'kwaad' in de geschiedenis van de mensheid. Was Hitler een 'duivel', een 'haast religieus fenomeen' – dergelijke vragen krijgt Kershaw van de Nederlandse pers voorgelegd. Vrijwel tegelijk

met de verschijning van Kershaws tweede deel, vierde Harry Mulisch in Nederland hoogtij met zijn korte roman 'Siegfried'. In deze roman die over de ontdekking van Hitlers vermeende zoon gaat, zet Mulisch quasi-wetenschappelijk uiteen hoe zich in Hitler het 'Niets' personifieert. In een korte column probeert de auteur Maarten 't Hart eveneens zijn verbijstering over het nihilisme van die 'weezin-

Partijdag van de NSDAP in 1935

wekkende ellendeling' in woorden te vatten. Verder dan 'onvatbaar', 'onbegrijpelijk', 'ongelofelijk' komt hij echter ook niet.¹¹

De interesse voor de persoonlijkheid van Hitler komt in de recensies het meest naar voren. Al is het niet altijd op het filosofische, bijna religieuze niveau waarop Mulisch en 't Hart Hitler beschrijven. Andere recensenten verwelkomen Kershaws aanpak van Hitler juist vanwege de zakelijkheid en nuchterheid waarmee hij te werk gaat. Kershaw 'psychologiseert' niet, maar levert een precieze analyse van de drijfveren en achtergronden van Hitler. Desondanks blijft Hitlers persoonlijkheid, zo stelt men vrijwel unaniem vast, een raadsel. Hoe kon zo'n luie, zeurderige, saaie en klungelige man – allemaal in artikelen gebezigde termen over Hitler – tot zulke misdaden in staat zijn?

Van het niveau van Hitlers persoonlijkheid, wordt de discussie vervolgens door meerdere recensenten naar een universeler niveau getild. De misdaden van het nationaal-socialistisch regime werden niet begaan door een afzonderlijke psychopaat, maar zijn ook te verklaren uit de politiek van de elites, uit de bestaande sociale en politieke structuren. Dat roept vragen op over bureaucratieën in het algemeen. En een tweede punt in het Nederlandse debat is de vraag naar de barrières en structuren die mensen ervan weerhouden zich beestachtig te gedragen. Zit er niet in ieder mens 'een duivel', heet het in een recensie? De vraag is, wanneer dit eruit komt, en welke barrières dan blijkbaar probleemloos zijn verdwenen.¹²

Veel minder, maar toch hier en daar aanwezig, duikt de vraag in de Nederlandse debatten op naar de specifieke Duitse schuld aan de nationaal-socialistische catastrofe. Zo mag Kershaw een aantal malen de beruchte Duitse legende 'Ich habe es nicht gewusst' ontkrachten. De vraag of het Duitse volk collectief schuldig aan de opkomst van Hitler en met name aan de Holocaust was, wordt eveneens gesteld.¹³ In de meeste gevallen wordt hij ontkennend beantwoord. De Nederlandse misstappen worden hierbij ook niet over het hoofd gezien. Zo wijzen recensenten fijntjes op het relatief zeer hoge percentage joden dat uit Nederland gedeporteerd kon worden. De Duitse catastrofe wordt door de meeste Nederlandse recensenten in Europese, en zelfs universele context geplaatst. Zo filosoofert Graa Boomsma of de 'wereld nu werkelijk het ultranationalisme en allerlei genocidale racistische ambities heeft overwonnen'. Een vergelijking met de 'etnische schoonmaakwoede' op de Balkan, leert hem dat Europa nog niet veel verder is: 'Want 'Europa' is nog steeds een onmachtige scheidsrechter en een militaire moloch op lemen voeten die massamoord niet heeft kunnen tegenhouden.'¹⁴ Met deze slotzin van zijn recensie vat Boomsma samen wat in veel besprekingen naar voren komt: de nationaal-socialistische catastrofe was wellicht toen typisch Duits, maar dat pleit de rest van Europa niet vrij en dat inzicht beschermt de mensheid ook niet tegen toekomstige (niet-Duitse) dictators en massamoorden.

Conclusie

Duitse en Nederlandse recensenten, auteurs en politieke commentatoren hebben opnieuw hun tanden stukgebeten op het raadsel Hitler. In plaats van een oplossing leveren ze juist meerdere mysteriën aan. Een opvallende vaststelling is, dat in de Duitse kritieken de aandacht voor het raadsel van Hitlers persoonlijkheid volledig lijkt te zijn verdwenen ten gunste van de focus op de omstandigheden en de context van de jaren dertig. Daarmee is Hitler als verschijnsel verzakelijkt, maar tevens is daardoor het trekken van historische parallellen meer voor de hand komen te liggen. Tot ver in de jaren zeventig heeft vooral in de populairdere historische literatuur (de wetenschappelijke niet te na gekomen) de nadruk op het 'monsterlijke' van Hitler gelegen. Zodoende had men een 'excuus' om de schuld en oorzaken van de catastrofe van de Tweede Wereldoorlog en de vernietiging van de Europese joden op Hitler af te schuiven en meer algemene maatschappelijke causale samenhangen te versluieren.

De sociale geschiedschrijving, met bekende exponenten als Jürgen Kocka en Hans Mommsen, legt echter al sinds het begin van de jaren zeventig de oorzaken voor de 'Duitse catastrofe' bij maatschappelijke ontwikkelingen in Duitsland vanaf het Keizerrijk. Ian Kershaw vervolmaakt die verzakelijking van de analyse van de opkomst en ondergang van het nationaal-socialisme en haar misdaden en verbindt de algemenere oorzaken weer met de meest specifieke, namelijk Adolf Hitler. De eenwording van Duitsland nodigt bovendien ook uit tot een herwaardering van de voorafgaande geschiedenis. De Duitse deling als voor eens en voorgoed voldane schadevergoeding voor het Duitse bruine verleden is opgeheven. Daarmee zijn blijkbaar voor veel politieke commentatoren de kaarten opnieuw geschud en de lijnen van het Derde Rijk naar de herenigde Bondsrepubliek een stuk korter geworden.

De intellectuele diepgang, de worsteling met het nationaal-socialistische verleden en de focus op historische parallellen met de actualiteit die in Duitsland de receptie van Kershaw werk kleuren, ontbreken in Nederland vrijwel volkomen. Opvallend genoeg staan veel recensenten en intellectuelen juist weer stil bij de persoon van Hitler. De discussie over Hitler wordt in de Nederlandse romans en media ten eerste op het niveau van filosofisch-religieuze vragen naar de universaliteit van het Kwaad gevoerd.

Ten tweede troffen wij een redelijke fascinatie voor toch nog steeds psychologische verklaringen voor Hitlers psychopatie aan. Ten derde komt ook de kwestie van algemene voorwaarden en verontwaardiging voor de ondergang van beschavingen en de bereidheid tot massamoord veelvuldig aan de orde. Een aantal recensenten zoekt ten vierde ook nog aansluiting bij het academische debat over de 'NS-Forschung', zoals het kortweg in Duitsland wordt aangeduid. En een paar columnisten stellen ten slotte de vraag naar de Duitse collectieve schuld, maar de these dat Duitsland alléén voor de nationaal-socialistische misdaden verantwoordelijk is, wordt door niemand meer verdedigd. Uiteindelijk lijkt men in Nederland het raadsel meer te bezweren en welhaast te omarmen dan te verzakelijken. Hitler als chiffré voor 'Het Kwaad' levert weinig nieuwe inzichten op. De vraag is echter of de Duitse neiging historische vergelijkingen te trekken en overall 'mene tekels' in de eigen samenleving waar te nemen eveneens vruchtbaar is. Het houdt de discussie echter wel levendig en levert een niet aflatende stroom prikkelende literatuur op.

Personalia

Dr. Katharina Kunter (1968) studeerde geschiedenis en Evangelisch-Lutherse theologie aan de universiteiten van Gießen en Heidelberg en promoveerde in 1986. Ze doceert Nieuwste geschiedenis aan de universiteit van Karlsruhe.

Drs. Beatrice Jansen-de Graaf (1976) studeerde germanistiek en geschiedenis in Utrecht en is aio bij het Instituut Geschiedenis aan de Universiteit Utrecht.

Noten

¹ Nederlandse uitgave: Ian Kershaw, *Hitler. 1889-1936: Hoogmoed* (Utrecht: Het Spectrum, 1999) 839 blz., € 47,75,-; en *Hitler. 1936-1945: Vergelding* (Utrecht: Het Spectrum, 2000) 1200 blz., € 47,75.

² Volker, Ullrich, 'Volk und Führer', in: *Die Zeit*, 8 oktober 1998.

³ *NRC Handelsblad*, 16 oktober 1998.

⁴ Guenter Grass, *Im Krebsgang. Eine Novelle* (Göttingen: Seidl Verlag 2002).

⁵ Ruth Klüger, *Weiter leben. Eine Jugend* (Göttingen: Wallstein, 1992).

⁶ Ursula Hegi, *Die Andere* (Reinbek: Rowohlt, 1998).

⁷ Marcel Reich-Ranicki, *Mein Leben* (Deutsche Verlags Anstalt, 1999).

⁸ Ian Kershaw, 'Trauma der Deutschen', in: *Der Spiegel* Nr. 19, 7 mei 2001.

⁹ Vgl. André Roelofs, 'Russisch Weimar', in: *De Volkskrant*, 22 januari 1999.

¹⁰ *Nederlands Dagblad*, 12 januari 2001.

¹¹ *Rotterdams Dagblad/ Utrechts Nieuwsblad/ Haarlems Dagblad*, 9 februari 2001.

¹² Vgl. Johannes Houwinck ten Cate, 'Van een klungel de Messias maken. Recensie van Hitler. Vergelding', in: *Historisch Nieuwsblad*, december 2000.

¹³ Vgl. *Reformatisch Dagblad*, 23 januari 1999.

¹⁴ Graa Boomsma, 'Hitlers drijfveren. De mens als stofdeeltje', in: *Vrij Nederland*, 11 november 2000.